

DE SINT JACOBSCAPEL
AAN DE VISMARKT
TE BERGEN OP ZOOM

**Dit boek is één van de
digitale heruitgaven
van eerdere publicaties door de
Geschiedkundige Kring
Stad en Land van Bergen op Zoom
ter gelegenheid van het
vijftigjarig jubileum in 2018**

STUDIES UIT BERGEN OP ZOOM

Bijdragen tot de geschiedenis uitgegeven door de
Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom

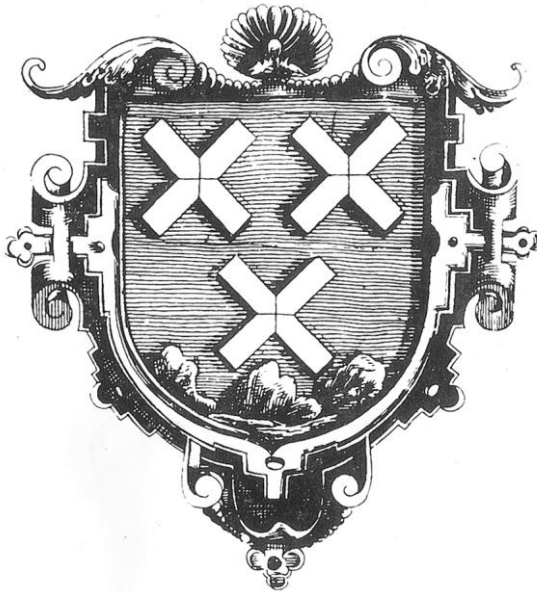
Reeks monografieën

0¹⁾

DE SINT JACOBSKAPEL AAN DE VISMARKT

door

W.A. van Ham, C.D. Vanwesenbeeck en L.J. Weijs

BERGEN OP ZOOM 1976

---

¹ Zie het voorwoord bij Monografie 1: Het Kleine Hof aan de Goudenbloemstraat, voor een verklaring van dit vrij opmerkelijke volgnummer.

DE SINT JACOBSKAPEL AAN DE VISMARKT TE BERGEN OP ZOOM

Uitgegeven door de Geschiedkundige Kring
Stad en Land van Bergen op Zoom
Bergen op Zoom, 1976

In [Waterschans 1993-3](#) is de hierin opgenomen studie van W.A. van Ham opnieuw gepubliceerd met herzieningen op grond van archeologische waarnemingen die in 1991 op het plein zijn gedaan. Dat betreft vooral de ontstaansgeschiedenis van het plein.

BESTUUR

Dagelijks Bestuur

Dr.E.G.H. Härtel, voorzitter. Alb. van Ryckevorsel, secretaris.

H.B. Ydo, penningmeester.

Bestuursleden

E.van Bladel. Mej. C.M.J. Joosen. C.H.J. van Niftrik.

MEDEWERKERS AAN DIT GESCHRIFT

W. A. van Ham.

Wetenschappelijk archiefambtenaar;

medewerker Gemeente-archief Bergen op Zoom.

C.D. Vanwesenbeeck.

Wetenschappelijk archiefambtenaar;

medewerker Gemeente-archief Bergen op Zoom.

L.J. Weijs.

Assistent-conservator gemeente-museum Bergen op Zoom.

OMSLAG

plattegrond van Bergen op Zoom door F. Hogenberg, Keulen 1581; detail

Vismarkt en omgeving.

TITELPAGINA

St. Jacob de meerdere, houtsnede, toegeschreven aan A. Dürer, ca. 1500.

INHOUD

Voorwoord	9
Inleiding	10
De Sint Jacobskapel en haar omgeving in de loop der eeuwen	13
1. De Vismarkt	13
Huisnamen aan de Vismarkt	19
2. Sint Jacob van Compostella	23
3. Het Sint Jacobsgilde	26
A. Bezittingen	29
B. De kapel	30
C. De huizen	33
4. Het Sint Catharinagesticht	40
5. De vijfde wijk	41
Verslag van het archeologisch onderzoek	45
1. De opgravingen	45
2. Het resultaat van de opgraving	54
A. De kapel	54
B. De waterput	59
C. Bodemvondsten	59
Lijst van afbeeldingen	63
2011: Gedenksteen in het trottoir	65

Op pag. 63 ev. staan snelkoppelingen die u doorschakelen naar de bron waaraan de betreffende afbeelding in het boekje is ontleend. U kunt daar de afbeelding op grotere schaal bekijken dan in het boekje mogelijk is.

VOORWOORD

Na het in 1975 verschenen Jaarboek "Studies uit Bergen op Zoom" heeft het bestuur van onze Geschiedkundige Kring het genoegen u thans een geheel afzonderlijke bijdrage aan te bieden.

Deze bijdrage betreft een onderwerp dat in de loop van het vorige jaar veler bijzondere aandacht heeft getrokken: de fundamente van de Sint Jacobskapel.

Zij kwamen aan het daglicht bij de graafwerkzaamheden die volgden op de betreurenswaardige afbraak van een gedeelte van de oostwand van het Sint Catharinaplein.

Zowel de gemeentelijke archiefdienst als de stichting In den Scherminckel heeft zich zeer beijverd terdege studie te maken van de bouwresten alsmede van andere sporen van bewoning op dit terrein.

Het resultaat hiervan mag een eerste aanzet genoemd worden tot een meer diepgaand stadskernonderzoek, waarbij naar wij hopen een steeds duidelijker beeld zal ontstaan van het vroegere bewoningspatroon en het leefmilieu in het oudste gedeelte van onze stad, hetwelk thans bekend is als de Stadskern en het Westelijk Stadsdeel.

Wij prijzen ons gelukkig dat wij de schrijvers van dit bijzondere opstel in de gelegenheid konden stellen de resultaten van hun onderzoekingen binnen redelijk korte termijn te publiceren, zodat iedere belangstellende naar dit onderwerp zich gedetailleerd kan informeren.

Het bestuur van onze Geschiedkundige Kring is grote dank verschuldigd aan de auteurs die geen moeite onbested lietten om tot een optimaal resultaat te komen. Onze dank gaat eveneens uit naar degenen die de auteurs bij hun opsporingen hebben terzijde gestaan.

Het is onze oprechte wens dat het onderzoek naar de stadskern van Bergen op Zoom met dezelfde ijver en toewijding zal worden voortgezet.

Namens het bestuur van de Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom, Dr. E.G.H. Härtel, voorzitter.

INLEIDING

Begin augustus 1975 begonnen de sloopwerkzaamheden die plaats moesten verschaffen voor een uitbreiding van Huize Sint Catharina aan de Vismarkt te Bergen op Zoom.

Hiervoor moesten de panden Sint Catharinaplein 30 tot en met 34 verdwijnen. Een karakteristieke hoek van de stad Bergen op Zoom behoort sindsdien tot het verleden.

Een positieve kant van deze sloopwerkzaamheden was dat restanten konden worden aangetroffen van de vroegere bebouwing daar ter plaatse, waarvan de Sint Jacobskapel het voornaamste bouwwerk vormde.

De opgravingen bestonden aanvankelijk uit minder omvangrijke onderzoeken, steekproefsgewijze uitgevoerd door F. Gieles en zijn helpers. In een later stadium, toen de fundamenten van de kapel te voorschijn kwamen is de archeologische werkgroep van de stichting In den Scherminckel ingeschakeld. Deze kreeg assistentie van de tweede auteur, die de graafwerkzaamheden ook na het eindigen van de eigenlijke opgraving bleef volgen.

Ondertussen begon de gemeentelijke archiefdienst met het onderzoek van de bescheiden die op de kapel en haar omgeving betrekking (konden) hebben.

Dit geschrift omvat dan ook een historisch overzicht alsmede een verslag van het archeologisch onderzoek.

Het is niet doenlijk hier iedereen op te noemen die voor het onderzoek verdienstelijk was. In de eerste plaats komt F. Gieles die met zijn helpers letterlijk de eerste spade voor het onderzoek in de grond stak en de werkgroep tijdig inschakelde.

Speciale dank aan hem voor de afbeeldingen nr. 16, 27, 28 en 29, ontleend aan het door hem uitgegeven verslag.

Bij het archeologisch onderzoek was de hulp onontbeerlijk van Willem Loeff, lid van de archeologische werkgroep van de Stichting In den Scherminckel, alsmede van de uitvoerder van Aannemersbedrijf Hoppenbrouwers en slopersbedrijf van Caam.

Tenslotte gaf ook C. Matthijsen zijn medewerking, door een aantal vondsten van het terrein bij de stichting te deponeren. Bijzondere dank zijn we verschuldigd aan R. Hof, landmeter van de dienst Gemeentewerken; door zijn hulp en adviezen was het mogelijk een gedeelte van de opgraving professioneel op te meten.

Bij het archivistisch onderzoek was ook Ronald Goossens bijzonder actief betrokken.

Tenslotte vermelden we de hulp en de adviezen van de gemeentearchivaris J.H. van Mosselveld en de architect ir. J. Weyts jr.

Ook dank aan de heer C.J.F. Sloomans, die een aantal archiefgegevens ter beschikking stelde, de heer H. Defoer van het Aartsbisschoppelijk Museum, die enige afbeeldingen van Sint Jacob voor ons opzocht, Zr. Agatha, die enkele foto's ter reproductie afstond. Tenslotte onze dank aan de Geschiedkundige Kring Stad en Land van Bergen op Zoom, die dit geschrift in deze vorm heeft willen uitgeven.

Bergen op Zoom, december 1975. De auteurs.

Opmerking. De benutte gegevens zijn alle afkomstig uit het Gemeentearchief van Bergen op Zoom. Het meest geraadpleegd zijn het Stadsregister, Oud Stadsarchief inv.nr. 15, hierna aan te halen als SR; de stadsrekeningen, aan te halen als Stadsrek., de protocollen van het rechterlijk archief, aan te halen als R met nummer, het Oud Stadsarchief in het algemeen, aan te halen als SA. De gegevens van na 1800 zijn merendeels ontleend aan de bevolkingsregisters, de kadastrale leggers en de serie bouwvergunningen. Hiernaar wordt niet specifiek verwezen.

DE SINT JACOBSKAPEL EN HAAR OMGEVING IN DE LOOP DER EEUWEN

door W.A. van Ham

De verrassende vondst van de funderingen van de Sint Jacobskapel te Bergen op Zoom bracht als vanzelf de noodzaak met zich de geschiedenis van de kapel en haar omgeving te onderzoeken.

Een beletsel voor dit onderzoek was dat er van de kapel en haar beheerders geen eigen archief bewaard is gebleven. Gelukkig bevatten de stedelijke archieven genoeg gegevens om een enigszins samenhangend verslag op te stellen.

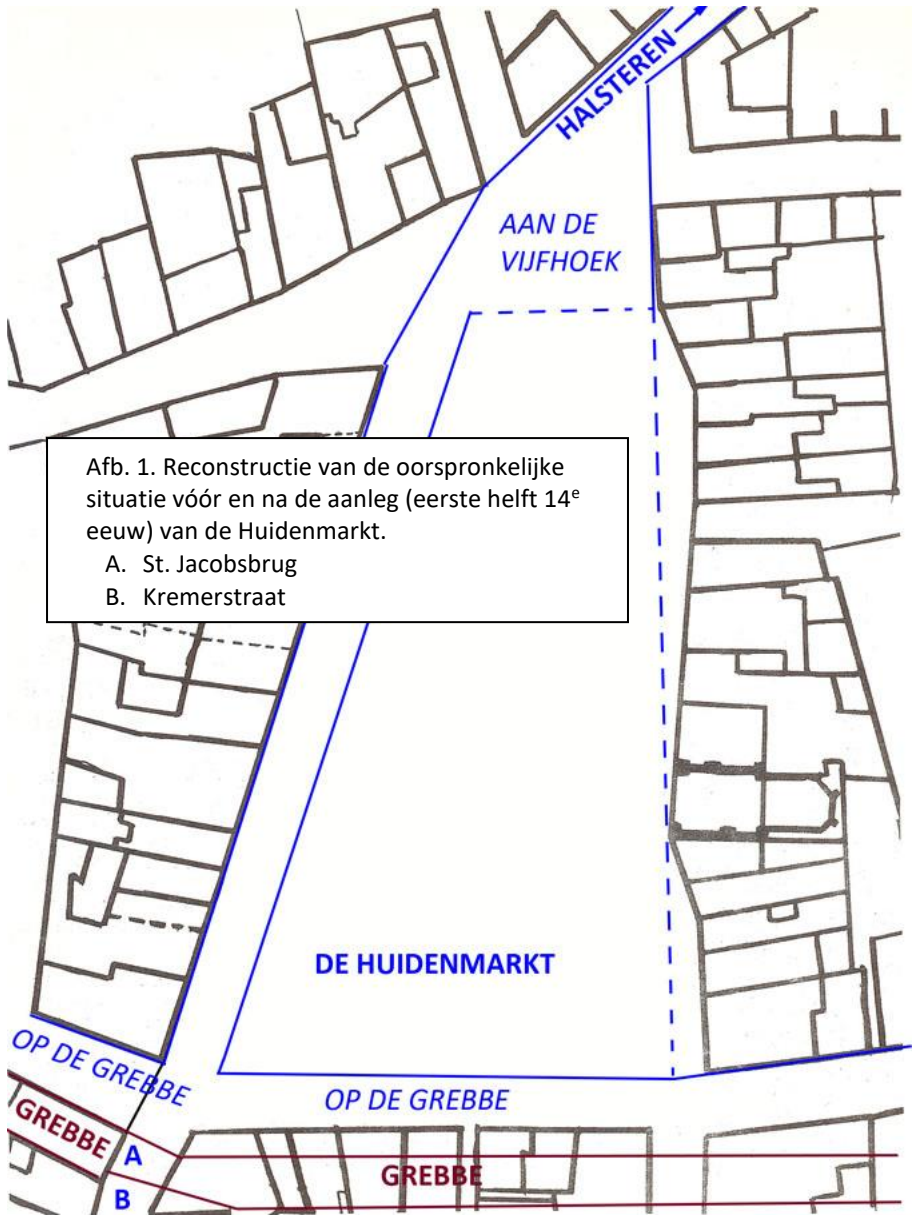
Allereerst moet de omgeving van de kapel, de Vismarkt, nader worden beschouwd. Daarop dient de oorsprong van de Sint Jacobsverering te worden behandeld en de betekenis ervan voor Bergen op Zoom. Daarop komen de kapel en de omringende, eens daarbij behoord hebbende huizen aan de orde. Tenslotte een korte beschouwing over de vijfde wijk, het spreekwoordelijk geworden stadskwartier waarin de Vismarkt een centrum vormde.

1. De Vismarkt

Een onderzoek in de veertiende eeuwse archieven - eerdere zijn helaas verloren gegaan - leert dat het plein toen nog Nieuwe Markt of Huidenmarkt heette.²) Een aanwijzing dat het kort tevoren was aangelegd en dat het oorspronkelijk *buiten* de bewoonde kern lag. Een onwelriekende materie als huiden verhandelt men bij voorkeur niet in het centrum van de stad.

---

² De naam Nieuwe Markt of Huidenmarkt komt voor in SR 76v, 88, 92. Op fol. 92 'an die Marct daer men die hude op lege te vercopen, geheten die Nieu Marct'.

De driehoekige vorm van het plein heeft sommigen verleid in de markt een overoud, liefst Frankisch, dorpsplein te zien. We kunnen dit als een verouderde visie beschouwen. Het blijkt dat in de veertiende eeuw nog lang daarna het pleintje op de noordzijde van de markt - *boven* de Vismarkt zeggen de archieven en dat ongeveer een meter hoger ligt dan de zuidkant van het plein - een eigen naam had, namelijk de Vijfhoek ³).

Een reden temeer te veronderstellen dat de Vismarkt pas in de veertiende eeuw is aangelegd als vergroting van dit pleintje. Vóór de aanleg van de Klaverstraat, Mosselstraat en Hofstraat zullen Kremerstraat, westwand van de Vismarkt en Wijngaardstraat een verbindingsweg tussen de Grote Markt en het gebied van Halsteren hebben gevormd.

Dit kan worden ondersteund door de niet geheel ijdel te noemen veronderstelling, dat de Steenbergsestraat als soortgelijke verbinding pas ca. 1330 zal zijn ontstaan toen de Steenbergsepoort is gebouwd ⁴).

De aanleg van de Vismarkt als Nieuwe Huidenmarkt is een teken van de eerste uitgroei die de stad in de loop van de veertiende eeuw te zien gaf. Er zijn zelfs redenen om aan te nemen dat de oostwand van de Vismarkt pas in de eerste helft van de vijftiende eeuw is gebouwd. (Zie de volgende paragrafen.)

De bestemming van de Nieuwe Markt tot Vismarkt is pas aan het einde van die eeuw doorgezet. Er bestaan aanwijzingen dat de vis eerst op een van de hoeken van de Zuivelstraat werd verhandeld ⁵). Daarna ten oosten van het Markiezenhof, nabij de Grebbe (thans bouwplaats nieuwe bibliotheek) ⁶). Omstreeks 1492 moet de verplaatsing naar het tegenwoordige plein hebben

---

3 SR fol. 59v, 61, 62.

4 De reconstructie van de stadsplattegrond zal grondig worden herzien. Daarbij zal het uitgangspunt, als zou de stad zijn ontwikkeld vanuit een rechthoekige nederzetting of villa, worden weerlegd. Een studie over dit onderwerp zal indien mogelijk binnen afzienbare tijd verschijnen.

5 SR fol. 103v.

6 SA 158, 24.

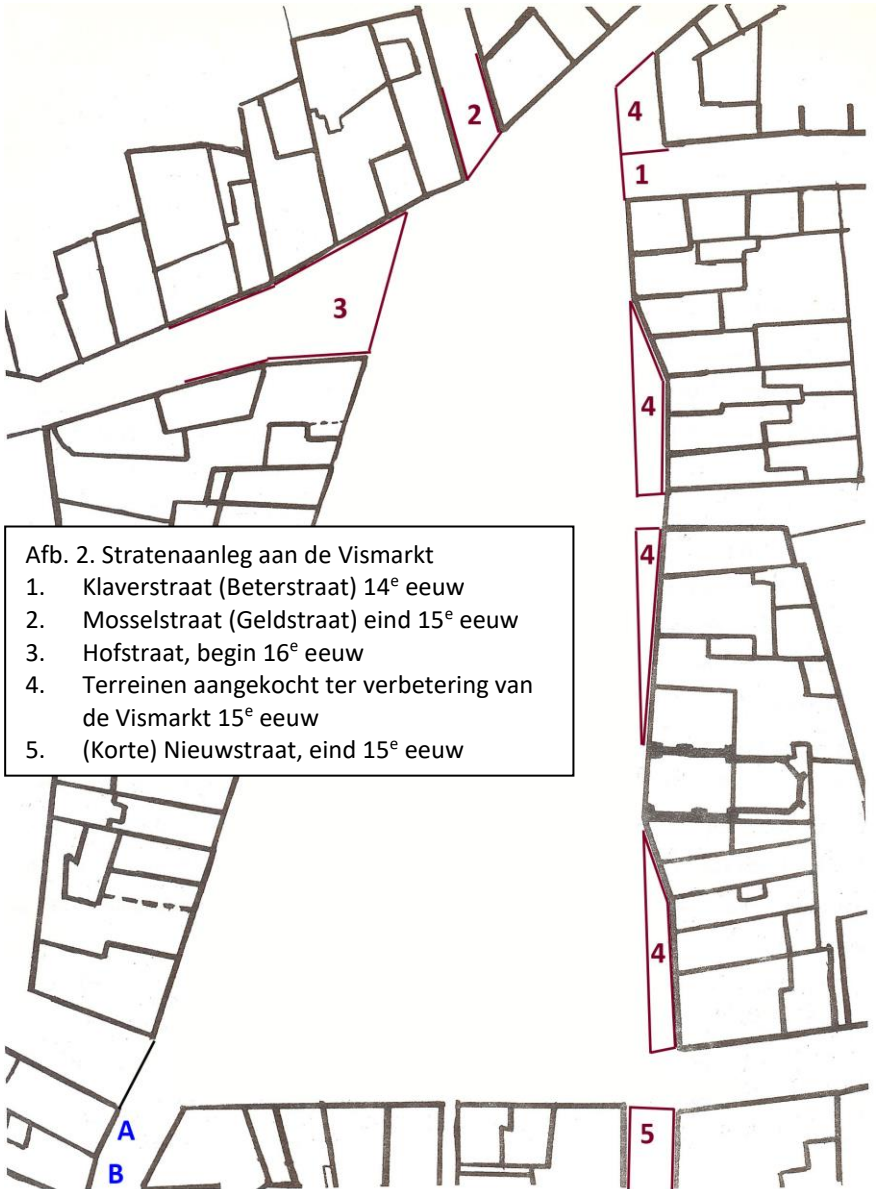
plaatsgevonden ⁷). Een door zuilen geschraagd dak, de Vismarkt in engere zin, vond zijn plaats aan de zuidzijde van het plein. De nostalgie van de oudere Bergenaars verwijlt graag bij deze plaats die veel volksbelangstelling had wanneer de befaamde Piet de Crom er de leiding had van de visverkoop. In de dertiger jaren verdween deze Vismarkt en door een bedenkelijk raadsbesluit verdween ook de naam Vismarkt om plaats te maken voor de naam Sint Catharinaplein, een naam die nog steeds niet ingeburgerd is en meer en meer als een uitwas van het 'rijke roomse leven' wordt beschouwd. We gebruiken hier de naam Vismarkt herhaaldelijk, niet alleen als herinnering aan vervlogen tijden doch tevens als een pleidooi voor het herstel van deze nog steeds onder het volk gebruikte historische naam. Iedere wand van de Vismarkt heeft zijn eigen geschiedenis en verdient een aparte behandeling. De westwand van de Vismarkt stond in nauwe relatie tot het achterliggende terrein, eens een uitloper van de heuvel de Scholiersberg, waarvan het huidige pleintje slechts een restant is. Na de uitbreiding van het Markiezenhof rond 1500 werd door afgraving van de heuvel, de afbraak van huisjes en de bouw van een tuinmuur dit terrein voorgoed van de openbare weg afgesloten en een onderdeel van het hofcomplex ⁸). Vóór die tijd was het wellicht een van de oudst bewoonde stadsgedeelten en een overblijfsel van de afbrokkelende feodale samenleving. De Hofstraat, nieuwe doorbraak naar de Steenbergsestraat, mondde op de Vismarkt uit en grensde daar de westwand af. Het ritme van de gevels, hoezeer ook bedolven onder lichtreclame, geeft thans nog steeds een aanduiding van de schilderachtige tijden van weleer toen panden als *Rennenberg* (nr. 1) en het Hof van Gelder (nr. 13) nog in oude glorie prijkten.

---

7 R 302, 29v; SA 861, 5v.

8 In Stadsrek. 1521/1522, 20v een opsomming van de huizen, aangekocht om nieuwe straten te kunnen aanleggen.

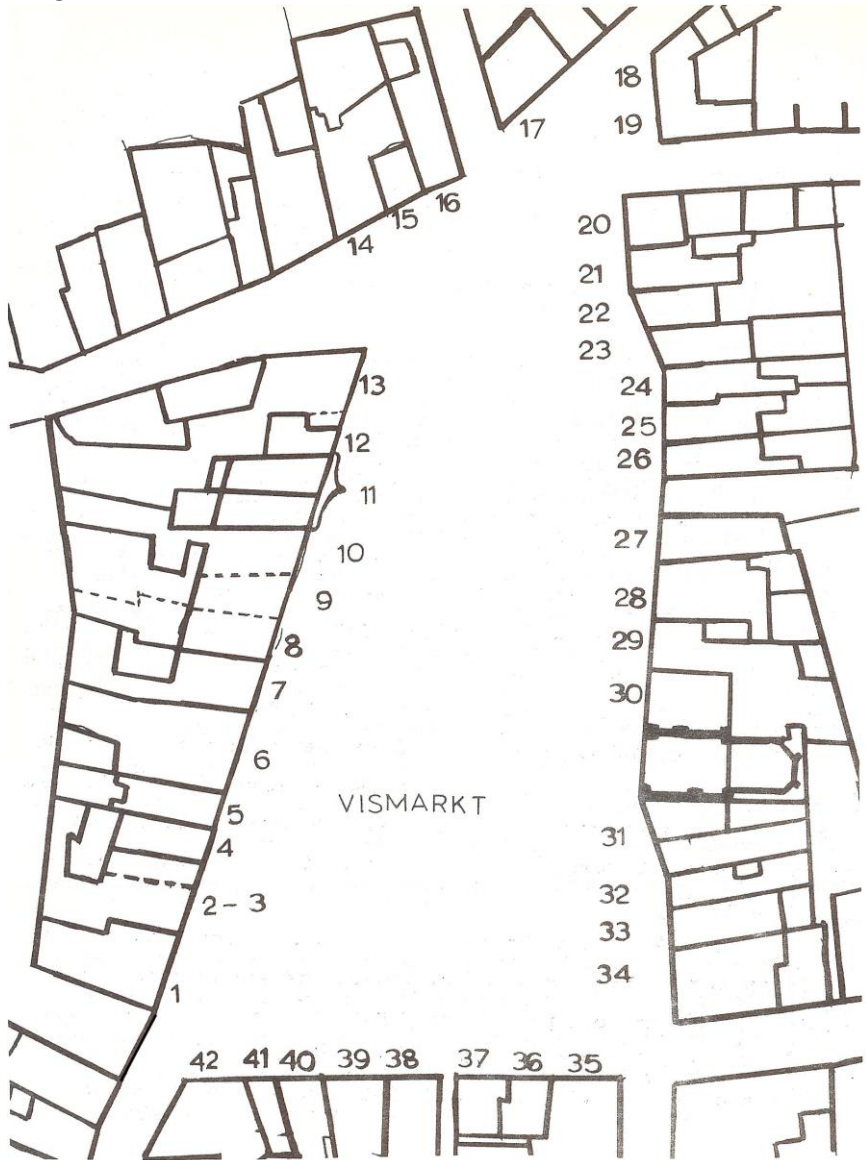

Afb. 2. Stratenaanleg aan de Vismarkt

1. Klaverstraat (Beterstraat) 14^e eeuw
2. Mosselstraat (Geldstraat) eind 15^e eeuw
3. Hofstraat, begin 16^e eeuw
4. Terreinen aangekocht ter verbetering van de Vismarkt 15^e eeuw
5. (Korte) Nieuwstraat, eind 15^e eeuw

De noordwand van de Vismarkt heeft het verrassende effect van een herhaaldelijk doorbroken, bochtige straatwand. We hebben de zijstraatjes hierboven reeds genoemd. Door afbraak en nieuwbouw is hier echter van de oude bebouwing weinig bewaard; alleen het stratenstramien is overgebleven.

De zuidwand van het plein is slechts éénmaal doorbroken, door de aanleg van de Nieuwstraat. Hier zijn de hoekpanden als *het Wapen van Tholen* (nr. 35) en *de Grote Zalm* alias *In Abrahams Schoot* (nr. 42), nog steeds huizen van allure.

Huisnamen aan de Vismarkt. (Basis: kadasterkaart 1832.)

Anno 2016 zijn de horecagelegenheden aan het Catharinaplein alle verdwenen.

Omwille van de herinnering en conformiteit met de oorspronkelijke publicatie zijn de namen van deze bedrijven ongewijzigd vermeld.

1.	Groot en Klein Rennenberg	21.	Kleine Kinderweg
2.	2-3. Grote Steur (Scotch Inn)	22.	's-Hertogenbosch
3.		23.	Emaus
4.	Kleine Steur (Panache)	24.	Klein Hemelsbrood
5.	Oranjeboom (Hoeve Bar)	25.	Groot Hemelsbrood of Manna
6.	Fuike (Capri Bar)	26.	Nonnenpoort Noord (Heilig Brood)
7.	Wilde Zee (Safari Bar)	27.	Nonnenpoort Zuid
8.	Bomeloose Mand (Katarina Bar)	28.	Grote St. Jacob
9.	St.Catharina (hierin opgenomen St.Margriet, St.Barbara, St.Geertruid)	29.	Kleine St. Jacob
10.	Gulden Hoorn (St.Germain des Prés)	30.	Engelenborg + de Sint Jacobskapel
11.	Hertshoorn en Bonte Os	31.	Eike Luite
12.	Kleine of Oude Vijser (Bart Zoet Bar)	32.	Munte
13.	Hof van Gelder	33.	Luite
14.	Violette	34.	Klein Venetië
15.	Gulden Mossel (Extase Bar)	35.	Wapen van Tholen
16.	Der Kanne	36.	36-37. Hof van Brussel (36 Mosselhuis).
17.	Op de Oosthoek.	38.	Gulden Eenhoorn (Maxim Bar)
18.	18-19. Meebale	39.	Rode Toren (Montana Bar)
20.	Grote Kinderweg	40.	Truweel
		41.	In Abrahams Schoot
		42.	Grote Zalm

Afb 4. Oostwand van de Vismarkt, noordelijk gedeelte.

Links de Klaverstraat, rechts Huize St Catharina.

De huizen v.l.n.r.

Grote Kinderwieg, Kleine Kinderwieg, 's Hertogenbosch, Emaus

De oostwand van het plein werd voor een belangrijk deel gevormd door panden die eigendom waren van het Sint Jacobsgilde. Ze zullen worden besproken bij het bezit van die instelling. Zij begonnen aan de hoek van de Geweldigestraat en eindigden bij de *Nonnenpoort*. Daar sloot een rij huizen aan die doorliep tot de hoek van de Klaverstraat. Het nonnenklooster Emaus te Hildernisse (in de Witte Moer, een verdwenen landschap ten westen van Woensdrecht) bezat in het begin van de zestiende eeuw een vijftiental jaren lang het merendeel van deze panden. De namen van de huizen herinnerden nog lang aan de oorspronkelijke eigenaars of latere kopers.

Afb. 5. Oostzijde van de Vismarkt vóór 1930, middengedeelte. Rechts op de voorgrond de vismarkt; daar achter v.l.n.r. de huizen:

1. Groot Hemelsbrood
2. Klein Hemelsbrood
3. Noord Nonnenpoort
4. Zuid Nonnenpoort
5. Grote St.Jacob
6. Kleine St.Jacob (conciergerie Diaconiehuis)

Op de noordhoek verwierf het klooster Emaus een huis (nr. 20 en 21), dat in 1515 bezit werd van Hendrik Gieleszoon, kinderwiegemaker. Aan zijn beroep herinnerden de namen *Grote en Kleine Kinderwieg*, waarin het pand later gesplitst is ⁹⁾. Ernaast stond het huis *'s-Hertogenbosch* (nr. 22), genoemd naar Jan Clauszoon van den Bossche, die het in 1521 bezat ¹⁰⁾.

9 R 215, 267v.

10 R 217, 181.

Het huis *Emaus* (nr. 23) herinnerde aan het klooster, lang nadat het godshuis verdwenen was ¹¹). Het volgende huis heette oorspronkelijk *Land van beloften*, en was als zodanig bekend sinds 1492 ¹²). Daarnaast stond het huis het *Hemelsbrood*, waarvan de naam in 1495 voorkwam ¹³).

Omstreeks 1580 zijn beide panden samengevoegd onder de naam Hemelsbrood, doch na ongeveer dertig jaar weer verdeeld onder de namen Klein Hemelsbrood (nr. 24) en Groot Hemelsbrood of Manna (nr. 25) ¹⁴).

Op het achterliggende terrein vestigden zich circa 1471 de Witte, Rijke of Besloten Nonnen van het Dal van Josaphat of Sint Margrietenklooster ¹⁵).

Omstreeks 1519 slaagden zij erin de eigendom te verwerven van het dubbele pand met inrijpoort in het midden, waardoor zij een uitgang kregen naar de Vismarkt. Het poortgebouw werd de Nonnenpoort genoemd. Het huis ten noorden van de doorgang (nr. 26) werd in 1617 door de rentmeester van de in beslag genomen kloostergoederen verkocht ¹⁶).

Sinds 1722 heette het ook *Heilig brood*, wel wat verwarrend met de namen van de voorafgaande panden ¹⁷). Het huis ten zuiden van de poort (nr. 27) omvatte ook een kamer boven die poort. In 1617 is het eveneens verkocht en stond sindsdien bekend als *Zuid Nonnenpoort* ¹⁸). De poortdoorgang met achterliggend terrein heette in 1722 *Biercruijderspoort*. Het erf gaf in die dagen opslagruimte voor het transportmateriaal van kruiers. In de twintiger jaren van onze (twintigste) eeuw stonden er nog enige woonwagens ¹⁹).

---

11 R 216, 143v.

12 SA 861, 5v.

13 R 215, 58.

14 Notariëel Archief 5, 27; R 228, 26v; R 230, 28v, 72, 115v.

15 R 217, 93.

16 R 230, 106v.

17 R 250, 108.

18 R 230, 106.

19 R 250, 108.

2. Sint Jacob van Compostella

Na Rome en Jeruzalem was Santiago di Compostella in Noord-Spanje het meest bezochte pelgrimsoord in de middeleeuwen. De legende dat de apostel Sint Jacobus de Meerdere in Spanje had gepreekt en daar begraven was ontstond in etappes in de 7e tot en met de 9e eeuw. In de twaalfde eeuw kreeg de legende zijn uiteindelijke vorm. In die tijd werd Compostella als pelgrimsoord in Frankrijk, Duitsland en de Nederlanden bijzonder populair ²⁰). Luik, bisschopsstad ook voor noordelijk Brabant, werd een belangrijk centrum voor de verering van die heilige, waarvan men relikwieën verwierf uit de koninklijke kapel te Compostella ²¹). De grotere steden in de Nederlanden hadden kerken, kapellen of gasthuizen aan Sint Jacob toegewijd, onder andere Antwerpen, Brugge, Doornik, Gent, 's-Gravenhage, 's-Hertogenbosch, Leeuwarden, Leuven, Schiedam en Utrecht. Het is niet duidelijk of het ontstaan van deze godshuizen verband hield met de pelgrimsweg naar Compostella die in Frankrijk wel is gereconstrueerd, doch waarvan in de Nederlanden nog geen studie is gemaakt. Bergen op Zoom kan op die route hebben

afb. 6. *St. Jacob de Meerdere*, afgebeeld als pelgrim, houten beeldje in de St Sylvain te Levroux (Fr.).

20 J. van Herwaarden, *Pelgrimstochten*, Bussum 1974, 65-78

21 J. van Herwaarden a.w., 78-80

gelegen: ten noorden had Steenberg en Sint Jacobus de Meerdere als kerkpatroon, ten zuiden waren er kapellen van deze heilige op Hoogschoten onder Ekeren, later Sint Jacobskapel, tegenwoordig Kapellen genoemd, alsmede te Antwerpen zelf. De pelgrims naar Compostella droegen een lange mantel, breedgerande hoed, staf, reistas en reisfles. De schelpen die men aantrof op het strand bij Compostella werden op de hoed aangebracht en soms ook op de kleding ²²).

Het werd een gewoonte pelgrims in het algemeen zo af te beelden, zelfs Christus als Emmausganger (onder andere op een Romaans sculptuur uit de 11e-12e eeuw te San Domingo a Silos; in het Getijdenboek van Catharina van Kleef uit de vijftiende eeuw) ²³).

Ook Sint Jacob zelf werd als pelgrim afgebeeld. Uit onze eigen omgeving kennen we onder meer het zegel van Fijnaart, een nieuw bedijkte parochie onder het markiezaat van Bergen op Zoom die ook Sint Jacobsland heette ²⁴) Een Bergen op Zoomse zilversmid

afb. 7. Jakobus de Meerdere gekleed als pelgrim met een mantel, en pelgrimshoed met Sint-Jakobsschelp. Houtsnede 1519 prentmaker Hans Baldung Grien.

22 J.J.M.Timmers, *Christelijke Symboliek en Iconografie.*, Bussum 1974, nr. 739.

23 van Herwaarden a.w. blz. 31. J.Plummer, *Het Getijdenboek van Catharina van Kleef*, Amsterdam z.j. nrs. 75 en 107.

24 W.A.van Ham, "De symbolen van Stad en Land van Bergen op Zoom" in jaarboek *De Ghulden Roos*, 31 (1971) blz. 53-66

vervaardigde nog in 1595 een zilveren beker voor de Sint Jacobsbroeders te Sint Maartensdijk, waarop een beeldje van de heilige als pelgrim ²⁵). Het was in meerdere plaatsen gewoonte een bedevaart, bijvoorbeeld naar Compostella, als boete op te leggen of als voorwaarde bij een rechtshandeling te bedingen. Een uitzonderlijk voorbeeld vormde in 1485 het geval van de bastaard-kinderen van Anthuenis Hubrecht Danielszoon, alias coman Thuene verwekt bij Cornelia Jacop Lemsdochter. Hij bezat een huis aan de Steenbergse poort. Om dit aan hen te kunnen nalaten (bastaarden hadden als onwettige kinderen geen erfrecht) legden de schepenen van Bergen op Zoom hen de verplichting op een pelgrimage te doen naar Sint Jacob te Compostella in Galicië en van daar over zee naar Onze Lieve Vrouw te Finisterre (Bretagne) ²⁶).

Nog in de zeventiende eeuw getuigden talrijke huisnamen in de stad van de populariteit van de heilige, ondanks de reformatie nog jarenlang gehandhaafd. Zo heetten: Blauwehandstraat nr. 20 *Sint Jacobsstaf*; Hoogstraat 28 *Sint Jacobsmale*. (Onder "male" moeten we hier de reiszak verstaan, waarmee Sint Jacob vaak werd afgebeeld. Vergelijk het Engelse woord "male", wat postzak betekent.) De hoek van de Hoogstraat en de Bosstraat heette ook *Sint Jacobshoek*; Hoogstraat 24-26 *Sint Jacob* zonder meer. In de Kremerstraat op de Grebbe nabij de Vismarkt (thans eethuis Kremerstraat 33) stond het huis *Sint Jacob*, later *Zierikzee*. De overkluizing van de Grebbe aldaar heette de *Sint Jacobsbrug*. In de Wouwsestraat stond de *Kleine Sint Jacob* (thans nr. 17).

Boven het Vleeshuis, dat is het verbindingsstuk tussen de Grote Markt en de Bosstraat, stond een huis *Sint Jacob* (thans Bosstraat 3). Op de hoek van de zuivelstraat en de Kremerstraat vond men het huis *Sint Jacob in Compostella* (thans Zuivelstraat 1).

---

25 van Herwaarden a.w. blz. 81.

26 R 300, llv.

Aan de Zuidzijde Haven stond de in de vijftiende eeuw gebouwde *Sint Jacobspoort*; het tijdens de 80-jarige oorlog bedijkte Stadspoldertje (tussen de stad en de Waterschans) heette ook wel *Sint Jacobspolder* ²⁷).

3. Het Sint Jacobsgilde

De pelgrims die naar Compostella waren geweest kregen een bijzondere status. Aangezien hun maatschappelijke contacten vaak voorgoed verbroken waren, hadden zij bij hun terugkomst materiële ondersteuning en soms - bij het ontbreken van verwanten of nabestaanden - kost en onderdak. De broeders sloten zich dan ook aaneen tot een Sint Jacobsgilde, dat één of meer huizen bezat, meestal werd het voornaamste daarvan Sint Jacobsgasthuis genaamd. Daar konden ook pelgrims, op weg van of naar Compostella een pleisterplaats vinden.

Een *gilde* of *broederschap* was een organisatievorm die in de middeleeuwen gebruikelijk was; zowel voor de verschillende beroepen of bedrijven (ambachtsgilden); voor de verdediging van de stad (schuttersgilden) en voor de gezamenlijke verering van een bepaalde heilige (kerkelijke gilden).

Mengvormen van genoemde soorten kwamen herhaaldelijk voor.

Te Bergen op Zoom werd de Sint Jacobskapel voor het eerst genoemd in 1424 ²⁸; het gilde in 1444 ²⁹) en het gasthuis in 1470 ³⁰). Het is echter wel aannemelijk dat zij gelijktijdig ontstonden, wellicht bij de aanleg van de Vismarkt aan het einde van de veertiende eeuw.

Dat de broeders te Bergen op Zoom een gilde-organisatie kenden wijst erop, dat zij de lekenstatus behielden; er zijn geen motieven aan te tonen om te

---

27 De exacte situering van de huizen is in de meeste gevallen (behalve als het hoekpanden betreft) vrij moeilijk. De schrijver moet een slag om de arm houden: bij nadere detailstudies van de betreffende straten (sommige zijn in voorbereiding, andere liggen in het voornemen) zou kunnen blijken dat door perceelswijziging de huisnaam in de loop van de eeuwen is "opgeschoven".

28 SR 154, 154v.

29 Stadsrek. 1470/1471, 42.

30 R 281, 132.

veronderstellen dat zij geestelijke wijdingen ontvingen en dus een plaats innamen in de kerkelijke hiërarchie.

De magistraat van Bergen op Zoom had het toezicht op de stoffelijke bezittingen van het gilde; schout, burgemeesters en schepenen heetten dan ook wel opperste *van der capellen* (van Sint Jacob)³¹). Zo nu en dan vermelden de stadsarchieven dan ook financiële transacties van het gilde; zonder deze archieven zouden we vrijwel niets van het gilde weten, want het archief van het Sint Jacobshuis is verloren gegaan.

Het bestuur van het gilde bestond uit een deken en een aantal gezworenen, ook regeerders of gildemeesters genoemd³²).

De volgende dekens zijn bekend: In 1440 Willem de Backer. In 1444 en 1466 Willem de Clerck³³) In 1487 Henrick Thymanszoon, bontwerker³⁴) In 1502 Cornelis de Jonge Willemszoon³⁵). In 1509 Cornelis Herrentszoon³⁶). In 1518 Peter van Zevenhoven³⁷). In 1526 Claus Peterszoon, huidevetter³⁸). In 1630. en 1651 Emanuel Friscues of Pressen³⁹).

Van de gezworenen zijn bekend: 1487 Thomas Sorgen, molenaar; Anthuenis Corneliszoon, bontwerker en Jan van Rueten, kleermaker⁴⁰). 1518 Vranck Denijs, droogscheerder⁴¹). 1526 Cornelis Pauwelszoon, schrijnwerker; Cornelis Peters en Hindrik Janszoon, droogscheerder⁴²).

De inwoners van het huis heetten gildebroeders of Sint Jacobsbroeders. In 1651 waren er twee: Pieter 'Houtman en Jacob Visch⁴³). Door de hervorming

---

31 R 326-I, 40; R 333-II, 37v.

32 R 285, 2. Stadsrek. 1487/1488, 77v.

33 R 280, 40v; R 281, 132.

34 R 302, 15, 29v.

35 R 313, 22, 119v.

36 R 320, 94v.

37 R 326-I, 40.

38 R 333-II, 37v.

39 R 237, 244; R 242, 134v.

40 R 302, 15, 29v, 37.

41 R 326-I, 40.

42 R 333-II, 37v.

43 R 237, 244

werden de goederen van het gilde niet genaast; wel werd zij door prins Maurits bij voorhand toegewezen aan het stedelijk gasthuis, doch men liet de broeders in het bezit ervan tot het kollege zou uitsterven. Ze hebben het nog meer dan een eeuw weten te rekken. In 1704 noemt Niclaes van Boven zich "eenighste Sint Jacobsbroeder oft jegenwoordige levende in de Confrerie van die gene dewelcke van hier te Sint Jacob in Galicien geweest zijn" ⁴⁴).

Op 2 juli 1714 hadden de momboirs (regenten) van het stedelijk gasthuis de documenten en gelden afkomstig van de laatste Sint Jacobsbroeder, nu Jan van Boven genaamd, van zijn zuster Catharina overgenomen. Hiermede waren de goederen en inkomsten van het gilde aan de gasthuisgoederen toegevoegd ⁴⁵). De schenkingsakte van Maurits uit 1602 was eindelijk in werking getreden.

In 1723 verzocht Francois Heuvelmans, "inboorlingh deser Stadt" omdat het van "oude en inmemoriale tijden" door diegenen "die een reijse van hier hadde gedaan na Sint Jacob" hadden geprofiteerd van "sekere huijsjes opde Vismarkt" om hetzelfde recht als "bij sijne voorsaten" tevoren was genoten. Dit verzoek werd afgewezen.

De magistraat kende wel aan Heuvelmans een bedrag van 15 stuivers per week toe uit de inkomsten van het gasthuis ⁴⁶).

Van 1743 tot 1763 betaalde het gasthuis f 26,-- per jaar uit (10 stuivers per week) aan Jan van de Water, Sint Jacobsbroeder ⁴⁷). Nadien werd het recht aan enige vrouwen betaald ⁴⁸). Als we mogen aannemen dat Jan van de Water inderdaad nog te Compostella was geweest (er kan hier evengoed van een uitkering aan een arme sprake zijn, die gemakshalve om zijn bron van inkomsten Sint Jacobsbroeder genoemd werd) dan verliet met zijn overlijden op 21 februari 1763 de laatste Sint Jacobsbroeder uit Bergen op Zoom deze wereld.

---

44 R 247, 83.

45 Archief Algemeen Burger Gasthuis, 1, 95.

46 Archief Algemeen Burger Gasthuis, 450.

47 SA 790a, Rekeningen Gasthuis 1743-1763.

48 SA 790a, Rekeningen Gasthuis 1763-1795.

Aldus is het gilde niet ineens door de hervorming van 1580 uit de stad verdwenen doch geleidelijk op natuurlijke wijze uitgestorven.

afb. 9. Detail van de plattegrond van Bergen op Zoom door Jacob van Deventer, ca. 1560.

A. Bezittingen

Het bezit van het gilde bestond naast de kapel en het huizencomplex uit jaarrenten, als vaste last gevestigd op enige huizen en landerijen in en om Bergen op Zoom.

In 1429 moet al een rente op een huis met toebehoren te Zuidgeest (thans gemeente Woensdrecht) hebben gerust ⁴⁹). Op een perceel onder Borgvliet bezat het gilde in 1487 een rente ⁵⁰). Op het huis de *Bonten Mantel* te Bergen op Zoom had Laureys van den Couveringhen in 1499 vanwege het gilde een

---

49 R 302, 15.

50 R 302, 15.

erfrentebrief in handen ⁵¹). Op een huis in de buurt van de kerk bezat het gilde in 1504 een rente ⁵²).

Bij de overgang van de goederen aan het stedelijk Gasthuis bestond het bezit nog uit renten op de huizen het Rood Hert in de Wijngaardstraat, Sint Franciscus in de Bosstraat, de Grote Koevoet in de Koevoetstraat en de Oude Kroon op de Hoogstraat ⁵³). Het vaste bezit van het gilde schijnt zich te hebben beperkt tot het gasthuiscomplex aan de Vismarkt, waaronder de kapel.

B. De kapel

De archieven bevatten weinig gegevens over dit gebouw. Het bestond in elk geval reeds in 1424 ⁵⁴). Ook uit de thans gevonden bouwresten is niet exact op te maken hoe oud de kapel was, zoals hierna zal blijken. We stelden reeds dat de stichting van kapel en gasthuis mogelijk samenviel met de vrij snelle uitgroei van de stad in de loop van de veertiende eeuw. De kapel had een altaar; het was dus geen simpele bidkapel.

In 1440 vestigde Merten Janszoon een wekelijkse mis op het altaar, te celebreren op maandag ⁵⁵).

Beatrix Bouwen Janszoon dochter van Steenberghe kreeg in 1487 vergunning in haar aangrenzende pand, gelegen aan de Geweldigerstraat, in een kamer een tralievenster aan te brengen, van waaruit zij de missen in de kapel kon volgen. In 1503 bezat Kerstine Heinric Clauszoon dochter, weduwe van Meester Joes van Schoonhoven een *oratorium* of bidplaats, die eveneens door een tralievenster uitzicht gaf op het altaar. Er mag worden aangenomen dat het hier dezelfde bidplaats betrof ⁵⁶). Op de muur van het gilde (de kapel-

---

51 R 304, 149.

52 SA 850a, 6.

53 SA 788a, Rekening Gasthuis 1715.

54 SR 154, 154v.

55 R 280, 40v.

56 R 302, 29; R 215, 247v.

muur of een scheidingsmuur?) bevond zich een klein kamertje of kantoor, dat mocht blijven staan.

Deken en gezwoeren van het gilde gingen in 1487 enige leningen aan die kunnen wijzen op verbouwings- of herstelwerkzaamheden in de kapel. Een en ander werd in 1515 weer afgelost ⁵⁷).

De hervorming te Bergen op Zoom die in 1580 plaatsvond na plundering en verwoestingen in de Grote Kerk en de kloosters zal ook de Sint Jacobskapel niet ongemoeid hebben gelaten. Details over deze gebeurtenis zijn echter niet bekend. Pas in 1597 blijkt dat de Sint Jacobsbroeders het erf waar de kapel heeft gestaan hebben verkocht aan burgemeester Gerard Moermans. Deze had er twee stallen voor de ruiters van het garnizoen gebouwd. De magistraat gaf hem nu toestemming één van deze stallen te verplaatsen naar

afb. 8. Detail van de plattegrond van Bergen op Zoom door F.Hogenberg, 1581.

---

57 R 302, 15, 29v, 37.

de Geweldigestraat en de andere door een ingang met de Vismarkt te verbinden ⁵⁸). Wellicht dateert de in de fundamenten van de kapel aangebrachte waterput uit die tijd.

Uit latere gegevens blijkt dat Moermans niet alleen het erf van de kapel in handen kreeg doch ook het erf waar de huizen de Eike en de Luit hadden gestaan.

Wellicht bestonden er nog resten van de kapel in 1682. In dat jaar verkochten de Sint Jacobsbroeders een afdelingsdeel aan het huis Engelenborg dat zich uitstrekte tot aan de *runne* (ruine?) van de Sint Jacobskapel ⁵⁹). Het resterende erf van de kapel is in 1704 door Nicolaas van Boven, Sint Jacobsbroeder, verkocht. Dit perceel kwam in 1796 in handen van Anthonij van Welij ⁶⁰).

---

58 SA 43, 166v.

59 R 242, 134v.

60 R 247, 83; R 273 akte d.d. 2 sept. 1796.

Oostwand van de Vismarkt zuidelijk gedeelte.

afb. 10. Sloop van de woningen tbv het St Catharinagesticht in 1929. Rechts de conciërgewoning van het protestants weeshuis.

C. De huizen

De huizen en erven aan de oostkant van de Vismarkt vormden één aaneengesloten blok dat zich nog op de oudste kadastrale minuutplan van de stad (1832) als één geheel aftekent. Van noord naar zuid bevonden zich hier: de Grote Sint Jacob en de Kleine Sint Jacob, die het eigenlijke Gasthuis vormden; het huis Engelenborg; de kapel; de huizen de Eike en de Luite, later de Eike Luite, de Munte en de Luite; tenslotte het huis Klein Venetië. Daarbij sloten nog enige panden langs de Geweldigerstraat aan. We zullen deze bezitsonderdelen één voor één bespreken.

a. Het Gasthuis. (Vismarkt nr. 28 en 29.)

De grondslag hiervoor schijnt gelegd te zijn door de aankoop in 1427 van twee camers (éénkamerwoningen) van Herman de Wisselaar⁶¹). Het zijn wellicht deze twee woningen ten noorden van de kapel die in 1487 met een rente werden belast.

---

61 SR 172.

In 1582 rustte nog een rente op de Kleine en Grote Sint Jacob, zoals deze huizen sindsdien werden genoemd, ten behoeve van een mis op het Sint Sebastiaansaltaar in de Sint Gertrudiskerk ⁶²).

Het Stadsgasthuis verkocht in 1737 de huizen aan respectievelijk Cornelis Baat, meester peperkoekbakker en aan Mr Laurens E. Gastelaar alsmede Godfried Hubenaar ⁶³). In 1786 kocht Anthonij van Welij de Kleine Sint Jacob om deze toe te voegen aan zijn bezit ⁶⁴). De Grote Sint Jacob bleef sindsdien in particuliere handen, tot het pand opging in het Sint Catharinagesticht. De Kleine Sint Jacob ging ca. 1858 deel uitmaken van het Diaconiecomplex.

Oostwand van de Vismarkt zuidelijk gedeelte. 1903
afb. 11. Voormalig protestants weeshuis met de zuidelijker liggende panden

---

62 Notariëel Archief 5, 5.

63 R 253, 222, 223.

64 R 269 akte d.d. 28 april 1786.

b. Engelenborg. (Vismarkt nr. 30.)

Dit huis was reeds in 1467 in particuliere hand. Een zekere Jacob de Brockere verkocht het toen aan de stad Bergen op Zoom ⁶⁵). Wellicht had deze het perceel van de Sint Jacobsbroeders verworven. Er rustte een last op het huis van 20 pond ten behoeve van het gilde wat de vroegere eigendom schijnt te bevestigen ⁶⁶).

Bij het huis kocht de stad nog percelen van Servais Hugezoon, Jan Stollairt en Lambrecht Braen ⁶⁷). Het stadsbestuur liet hier een geheel nieuw huis opbouwen dat ter beschikking werd gesteld aan het gilde van de Engelse kooplieden ⁶⁸).

Deze verhuisden in 1498 naar de Engelsestraat zodat de stad in 1501 het huis kon verkopen aan Jan of Joos Wouterszoon van Oisterwijk, kleermaker ⁶⁹).

Deze verhuurde het huis aan Engelbrecht Cryeck, beeldensnijder. Er bleef een cijns ten behoeve van de stad op het pand rusten. Willem de Rouck Allebrechtszoon verwierf het huis in 1525. Hij kocht het huis in 1525 en loste de cijns af ⁷⁰).

Interessant zijn de bepalingen in de akte van 1501 dat de vensters aan de oostzijde van het huis zes voet hoger moesten worden aangebracht dan tevoren en moesten worden afgesloten met ijzeren roeden en glas. Het huis mocht voortaan niet meer worden verkocht aan geestelijken, doch alleen aan leken. Aan deze merkwaardige conditie is tot in de dertiger jaren van onze eeuw de hand gehouden. In 1790 kocht Anthonij van Welij dit merkwaardige huis ⁷¹), waarvan de hoge topgevel op de maquette van de stad, veertig jaren

---

65 R 214, 22.

66 Stadsrek. 1487/1488, 77v.

67 Stadsrek. 1470/1471, 42.

68 G.C.A.Juten "Het huis der Engelsche natie te Bergen op Zoom" in: *Taxandria*, 36 (1929) 157-165. Stadsrek. 1474/1475, 79 e.v.

69 R 215, 180 e.v.

70 Stadsrek. 1526/1527, 3; R 218, 56.

71 R 271. akte d.d. 17 dec. 1790.

Oostwand van. de. Vismarkt op carnavalsfoto's.
 afb. 12. 1929 voor de bouw Huize St.Catharina.
 afb. 13. 1930 rechts aanbouw Huize St.Catharina.

tevoeren door Franse ingenieurs vervaardigd, nog te zien is. Hij voegde het toe aan zijn bezit.

Hoogstwaarschijnlijk is hij degene geweest, die op de plaats van de voormalige kapel, van het huis Engelenborg en de Kleine Sint Jacob een nieuw huis met stal optrok, dat in 1860 als gecombineerd Bejaardentehuis en Weeshuis voor de Diaconie der Nederlands Hervormde gemeente zou gaan fungeren. Het aangrenzende pand de Kleine Sint Jacob werd in 1883 omgebouwd tot conciërgewoning met een ingangspoort aan de Vismarkt ⁷²). De Weeshuis-functie van het gebouw duurde tot 1906. Alsdan werd een gedeelte verkocht aan S. Dietvorst, aan wiens weduwe we de reclameopchriften te danken hebben, die tot medio 1975 in verbladderde toestand zo de aandacht bleven trekken.

---

72 Archief Ned. Herv. Diaconie nr. 232c.

Doch ook aan de bejaardenhuisfunctie zou een einde komen. In 1929 vertrokken de bejaarden naar het nieuwe huis Avondvrede aan het Bolwerk Zuid. De gebouwen gingen deel uitmaken van het Sint Catharinagesticht. Het aan Dietvorst verkochte gedeelte bleef tot 1975 bestaan.

c. De Eike Luite.. (Vismarkt nr. 31.)

Ten zuiden van de kapel bezat het Sint Jacobsgilde 5 huizen. Twee daarvan heetten de Eike en de Luite; deze bleken in 1643 kennelijk verwoest te zijn, want het erf was al gedeeltelijk in particuliere handen. In 1651 verkochten de Sint Jacobsbroeders een deel van het erf waarop inmiddels de koper, Pieter Brendonck, een nieuw huis had gebouwd ⁷³). Deze verkocht het daarop aan Pieter van Diesen, zwaardveger ⁷⁴). Een huisken of afgang was in 1628 in handen van de erfgenamen Moermans ⁷⁵).

Het is later opgegaan in het nieuwe huis dat in 1723 de Eike Luite heette ⁷⁶) Ook dit huis werd in 1796 door Anthonij van Welij gekocht ⁷⁷).

Nadien is het huis gesplitst, doch in 1865 liet M. Strijers deze twee met het naastgelegen huis de Munte verenigen tot één pand, dat met zijn mansarde-dak een kenmerkend element aan deze zijde van de Vismarkt zou gaan vormen.

Aan het einde van de eeuw kwam het pand met achtergelegen terrein in handen van P.M. Loose, die er een bakkerij, de latere N.V. Loose, stichtte. De bakkerij werd in 1913 opslagplaats, omdat Loose aan de Geweldigstraat, aansluitend op dit pand, een nieuwe bakkerij inrichtte.

d. De Munte.. (Vismarkt nr. 32.)

Het perceel ernaast was in 1628 in handen van de erfgenamen Moermans. Deze transporteerden het aan Lambrecht van Overbeke ⁷⁸).

---

73 R 235, 377; R 237, 244.

74 R 237, 244v.

75 R 232, 186v.

76 R 250, 153v.

77 R 273, akte d.d. 2 september 1796.

78 R 232, 186v.

In 1650 stond er een huis met achterkamer en een doorgang naar de Geweldigstraat. 78) Dit huis heette in 1711 de Munte ⁷⁹⁾. In 1715 rustte er nog een cijns ten behoeve van het stadsgasthuis als rechtsopvolger van de Sint Jacobsbroeders op ⁸⁰⁾. In 1865 werd het met de Eike Luite verenigd tot één pand.

afb. 14. Oostwand van de Vismarkt, zuidelijk gedeelte 1975. V.l.n.r.

1. St. Catharinagesticht
2. Restant weeshuis (opslagplaats)
3. Pand van M.Strijers (1865)
4. Luite.
5. Klein Venetië (1906)

---

79 R 249, 15.

80 SA 788a.

e. De Luite. (Vismarkt nr. 33.)

Ook dit perceel was in handen van de erfgenamen Moermans. Zij verkochten in 1628 een huis aan Lambrecht van Overbeke ⁸¹), dat in 1680 de Luyte werd genoemd ⁸²). Het bleef tot 1975 als afzonderlijk pand bestaan. Uit de naam blijkt het verband met de voorafgaande percelen, dat pas in de zeventiende eeuw is verbroken.

f. Klein Venetië. (Vismarkt nr. 34.)

Het hoekhuis heette in 1636 Clein Venetiën ⁸³). Het bleef tot 1719 deel uitmaken van het bezit afkomstig van Sint Jacobsbroeders. In dat jaar verkocht het stedelijk Gasthuis het aan de toenmalige huurder Andries Swenkers ⁸⁴).

In 1904 werd Klein Venetië door de eigenaar, de hierboven genoemde S. Dietvorst, grondig verbouwd. Het nieuwe huis, dat tot 1975 bleef bestaan, was aanzienlijk hoger opgetrokken dan het tot dan toe bestaande gebouw.

g. Huizen aan de Geweldigerstraat.

Van het bezit van het gasthuis aan de Geweldigerstraat is weinig bekend. De straat heette oorspronkelijk *Op de Grebbe*.

Nadat de zusters van het Sint Margrietenklooster zich hier hadden gevestigd, burgerde geleidelijk de naam *Nonnenstraat* in. Deze is gewijzigd in *Geweldigerstraat*, nadat in de zeventiende eeuw de militaire gevangenis, onder toezicht van de *Provoost* of *Geweldiger* was gevestigd in het achterhuis van het huis van de Engelse kooplieden, waarvan het hoofdgebouw in de Engelsestraat stond.

In de jaren 1437-1442 strekte het erf van de Sint Jacobskapel zich tot de Geweldigerstraat uit ⁸⁵).

---

81 R 232, 186v.

82 R 242, 49v.

83 SA 680a.

84 R 250, 29.

85 R 213, Bv; 219.

In 1444 vestigde Peter Bruyninx de bakker een rente ten behoeve van het gilde op een huis en erf dat hij op dezelfde dag van deze broederschap had gekocht ⁸⁶). Nadien stonden ter plekke de huizen *Vogelenzang* en het *Lindeken* of de *Lindeboom*. Het laatste huis is in 1716 aan het stadswees- en armkinderhuis verkocht ⁸⁷).

4. Het Sint Catharinagesticht

Aan het bestaan van de oostwand van de Vismarkt voor burgerlijke bewoning is bijna geheel een einde gekomen door de uitbreiding van het Sint Catharinagesticht. De zusters Penitenten Recollectinen, anders genaamd de instelling *Toevlugt in Lijden* ⁸⁸) namen in de loop van de negentiende eeuw de gebouwen over die het achterterrein tussen de Vismarkt, de Klaverstraat, de Geweldigerstraat en de Minderbroederstraat vormden. Dit terrein, eens bezit van de Begijnen, later van de Nonnen van Sint Margriet in het dal van Josafat, kwam na de hervorming in handen van de stadsgestichten: het Wees- en Armkinderhuis en het stedelijk Gasthuis.

We zagen reeds, hoe via de Nonnen- of Bierkruierspoort een doorgang naar de Vismarkt bestond. Al in de negentiende eeuw kocht het gesticht enige panden aan de Vismarkt. De definitieve uitbreiding naar de Vismarkt vond in de jaren 1929-1933 plaats. In het laatste jaar kwam het dominerende hoofdgebouw aan de Vismarkt gereed. De huizen Klein Hemelsbrood, Groot Hemelsbrood, Heilig Brood, Zuid Nonnenpoort, Grote Sint Jacob, Kleine Sint Jacob en een deel van het Weeshuis verdwenen voorgoed uit het stadsbeeld. Slechts enige foto's bewaren nog de herinnering aan de oude bebouwing. De sobere gevel in bruine steen met het vrij plompe torentje domineert sindsdien de oostwand van de Vismarkt. Nadat in de zestiger jaren het huis Emaus reeds in aangepaste nieuwbouw aan het gesticht was toegevoegd

---

86 R 213, 100; R 281, 132.

87 R 249, 81.

88 Gerlach (pr.) *Gedenkboek ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan der Congregatie van penitenten-recollectinen te Bergen op Zoom (St.Catharinagesticht)*. Bergen op Zoom 1938, passim

volgde in 1975 de afbraak van het restant van het Weeshuis, de Eike Luite, de Munte, de Luite en Klein Venetië.

Van de huizen resten nog slechts de woon-winkelpanden de Grote Kinderwieg, de Kleine Kinderwieg en 's-Hertogenbosch, de laatste twee panden in één hand.

5. De vijfde wijk

De Vismarkt vormde eens het middelpunt van de befaamde 'Vijfde wijk'. Aangezien de geschiedenis van de kwartieren of buurten van onze stad nooit is bestudeerd, lijkt het zinnig in dit geschrift dat enige facetten behandelt van de Vismarkt, een eerste poging daartoe te ondernemen.

De verdeling in kwartieren kwam in de loop van de vijftiende eeuw in gebruik ten behoeve van de verdediging van de stad. Ieder kwartier kreeg een deel van de stadswal toegewezen dat in geval van oorlog door de burgers verdedigd moest worden. In 1488 werd Jan van der Meere kwartiermeester voor het deel van de wal tussen de Steenbergsepoort en de Verloren Costpoort (bij de Korenmarkt); de verdedigers waren hier voornamelijk leden van de gilden der timmerlieden, metselaars, barbiers, lakenvolders en wolwevers. Hun aantal bedroeg in 1507 155 personen. Er werden in 1507 andere gilden opgegeven die van de kooplieden, barbiers, wolleververs en bakkers⁸⁹).

Toen de verdediging een militaire zaak was geworden bleef de kwartiersindeling gehandhaafd ten behoeve van de brandbestrijding. De stad werd in 1592 in negen wijken verdeeld. De vijfde wijk werd nu gevormd door de Vismarkt, de Sint Antoniusstraat en alle achterstraten in die buurt⁹⁰) tot voorbij het Minderbroederkerkhof (aan de Minderbroederstraat) en de Verwersbrug (brug over de Grebbe bij de kruising Geweldigstraat-Blauwehandstraat). Wijkmeester werd Hendrik van Goorle. Ook werden "rodtmeesters" of "tiendemannen" aangesteld. Deze functionarissen

---

89 SA 158, 117, 211.

90 SA 132, 136v.

moesten eenmaal per jaar een inspectietocht (omgang) houden door de wijk om de brandbestrijdingsmiddelen (brandemmers en ladders) te controleren. De magistraat gaf de wijkmeesters in 1740 een nieuwe taak: zij moesten alle personen die zij in de wijk aantroffen nauwkeurig opschrijven en de lijsten binnen acht dagen op het stadhuis inleveren. Dit vooral ter controle op vreemde en "onvrije" personen, bedelaars en soldatenvrouwen met kinderen, wier mannen in een andere stad in garnizoen verbleven ⁹¹). Sinds die tijd kennen we uit de lijsten - die overigens slordig zijn opgemaakt en onvolledig bewaard - meer gegevens over de stadswijken en haar bewoners. Zo werden in 1740 de getrouwde vrouwen en kinderen in het algemeen niet opgenomen. De vijfde wijk telde in 1740 circa 258 gezinshoofden. Zij omvatte toen de Vismarkt, de Kremerstraat, de Scholiersberg, de Sint Antoniestraat de Mosselstraat, de Weverskat, de Minderbroederstraat, de Klaverstraat en de Wijngaardstraat. Uit de staalkaart van beroepen vermelden we als curiositeiten: mandenmakers, muzikanten, schoorsteenvegers, bierkruiers en kousenbreiers.

In 1775 ging men de huizen voor het eerst nummeren. De lijst van de vijfde wijk is helaas niet bewaard gebleven.

De lijst uit 1784 vermeldt 581 personen als inwoners van de vijfde wijk; er stonden toen 131 bewoonde huizen. Ook de Boevestraat (Cromwielstraat) werd nu tot de wijk gerekend. Later ook het Hofstraatje en de Geweldigstraat. Zodoende wisselde het aantal huizen in de wijk. In 1787 woonden er 647 personen in 157 huizen. In 1799 waren er 286 ⁹²); in 1812 274 huizen ⁹³). Omstreeks 1900 zijn de wijkgrenzen andermaal veranderd zodat de Noordsingel, de Goudenbloemstraat en de Dumontsdreef tot de wijk gingen behoren. Er stonden toen 344 huizen.

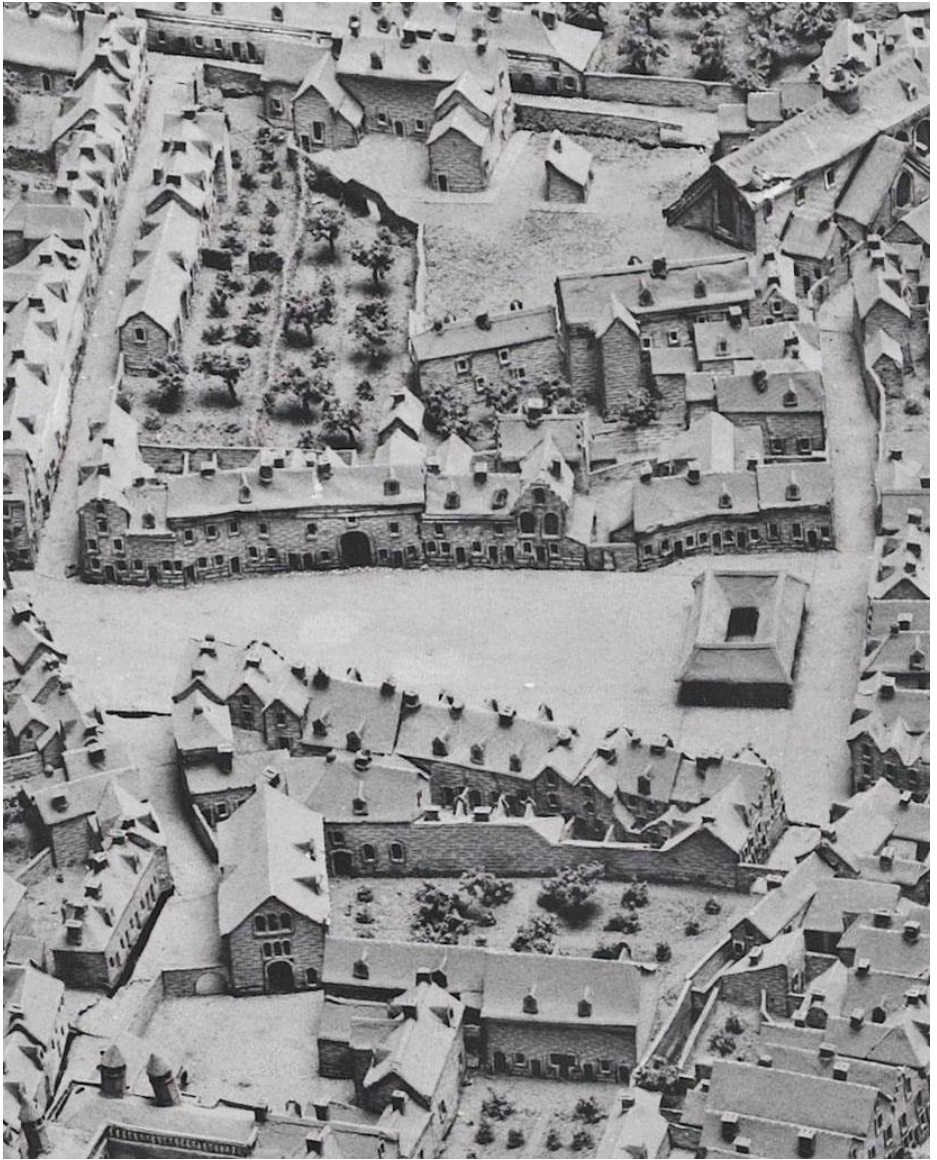
91 SA 77, resolutie 23 augustus 1740.

92 SA 959.

93 Register volkstelling 1812 (2 delen).

Tijdens de eerste wereldoorlog is de wijkverdeling afgeschaft. Sindsdien bestaat de vijfde wijk alleen nog maar als een gezegde in de volksmond.

In [Waterschans 1993-3](#) is de hierin opgenomen studie van W.A. van Ham opnieuw gepubliceerd met herzieningen op grond van archeologische waarnemingen die in 1991 op het plein zijn gedaan. Dat betreft vooral de ontstaansgeschiedenis van het plein.

Afb 15. De Vismarkt en omgeving.
Detail van de maquette in het Musée de Plans Reliefs, Parijs. Ca 1750
Onder: Markiezenhof en Hofstraatje,
Boven: Minderbroederstraat en rechts de in 1952 gesloopte Margrietenkapel.

VERSLAG VAN HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK

door C.D. Vanwesenbeeck en L.J. Weijs.

Ondanks ter hand genomen restauraties en renovaties is het monumentenjaar 1975 voor Bergen op Zoom niet onverdeeld gunstig verlopen ten gevolge van rigoureuze slopingen. Oude stadsgezichten verdwenen om plaats te maken voor moderne betonconstructies. Na de sloop van de panden Vismarkt 30-34 kon de archeologische werkgroep van de Stichting In den Scherminckel een opgraving doen op het vrijgekomen terrein. De voornaamste vondst van deze opgraving werd gevormd door de resten van de Sint Jacobskapel. Deze werden uitgegraven, opgemeten en vastgelegd op de kadasterkaart. Alles werd bovendien gedetailleerd gefotografeerd.

Het verslag van de opgravingen bestaat uit twee paragrafen te weten: de eerste paragraaf over de opgravingen van 4 tot 11 aug. door Fons Gieles, die van 23 en 24 augustus eveneens door Fons Gieles en die van 25 tot 28 augustus door de medewerkers van de Stichting In den Scherminckel. De tweede paragraaf betreft de resultaten van de opgraving, met als voornaamste de kapel.

1. De opgravingen

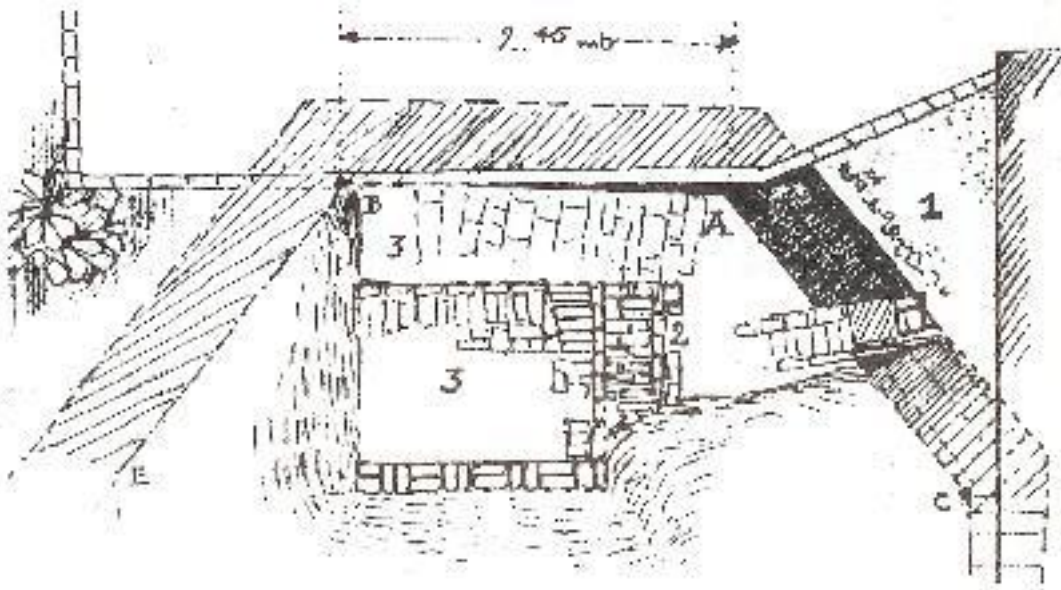
A. De opgraving van 4 tot 11 augustus 1975.

Door Gieles met een aantal helpers en helpsters werd een onderzoek verricht op het terrein achter het pand Vismarkt 30, het voormalige Protestantse Weeshuis, tevens het perceel waar de Sint Jacobskapel heeft gestaan. In het verslag over deze opgraving, dat Gieles heeft uitgegeven, vermeldt hij in eerste instantie te zijn gestoten op de waterput, die afgedekt was met een molensteen van 92 cm. doorsnee. (Zie foto afb. 19.)

Door een sleuf te graven in oostelijke richting vanaf de waterput werd een twee steens muur aangetroffen, opgemetseld van rode baksteen, formaat $21\frac{1}{2} \times 10\frac{1}{2} \times 5\frac{1}{2}$ cm.

Verder gravend kwam een muur van 56 cm. dik te voorschijn, opgemetseld uit dezelfde baksteen.

Een gedeelte van de absis van de Sint Jacobskapel was hiermee opgegraven.

afb. 16. Tekening van de absis van de St.Jacobskapel.. door F.Gieles.

B. De opgraving van 23 en 24 augustus 1975

Op zaterdag 23 augustus waren de sloopwerkzaamheden zo ver gevorderd dat men toe was aan het uitgraven van de funderingen en kelders. Dit was aanleiding voor Gieles en de zijnen om nu niet alleen op het terrein van Vismarkt 30, maar ook op het terrein van het hoekpand nr. 34 een opgraving te doen. Zijn vermoeden omtrent de ligging van de Sint Jacobskapel werd bevestigd met het aantreffen van een steunbeer op een der hoeken van de absis op perceel nr. 30. Onder het achterhuis van het hoekpand nummer 34 werden enkele ovens aangetroffen. Waarschijnlijk betrof het hier 18e of 19e eeuwse ovens van een bakkerij. De sloper had reeds eerder deze ovens

afb. 17. *Molensteen, gevonden als deksel van de waterput. .*

waargenomen. Het aangetroffen model oven komt in Bergen op Zoom vrij vaak voor; meestal waren dit soort ovens in de kelder aangebracht. Vroeger vond men in bijna iedere straat van enige omvang wel een "warme bakker".

Gezien de vrij eenvoudige constructie van dit soort ovens was het bedrijf niet sterk plaats gebonden, waardoor in veel huizen in de stad ooit wel een bakkerij is gevestigd geweest. Vandaar dat deze sporen van het bakkerijbedrijf vrij regelmatig voorkomen.

De onderzoekers moesten echter op verzoek van de arbeidsinspectie het terrein verlaten. Van de resten van de Sint Jacobskapel was toen slechts een gedeelte van de absis opgegraven. Gieles riep de hulp in van de Stichting In den Scherminckel

C. De opgraving van 25 tot 28 augustus 1975

De Stichting In den Scherminckel kwam met de aannemer Chr. Hoppenbrouwers en de sloper van Caam overeen dat drie medewerkers van de bovengenoemde Stichting de resten van de Sint Jacobskapel mochten uitgraven. Hiervoor werd één dag de tijd gegeven. Op maandag 25 augustus begon men met behulp van een graafmachine en geassisteerd door een welwillende machinist met het graafwerk. Hierdoor konden nog diezelfde dag de funderingen van de kapel worden blootgelegd en schoongemaakt. Dit werd gedaan door Willem Loeff, Louis Weijs (die de leiding had) en Cees Vanwesenbeeck. Tot laat in de avond is doorgewerkt totdat tenslotte de contouren van de kapel zichtbaar werden.

afb. 18. De absis, met waterput in oostelijke richting.

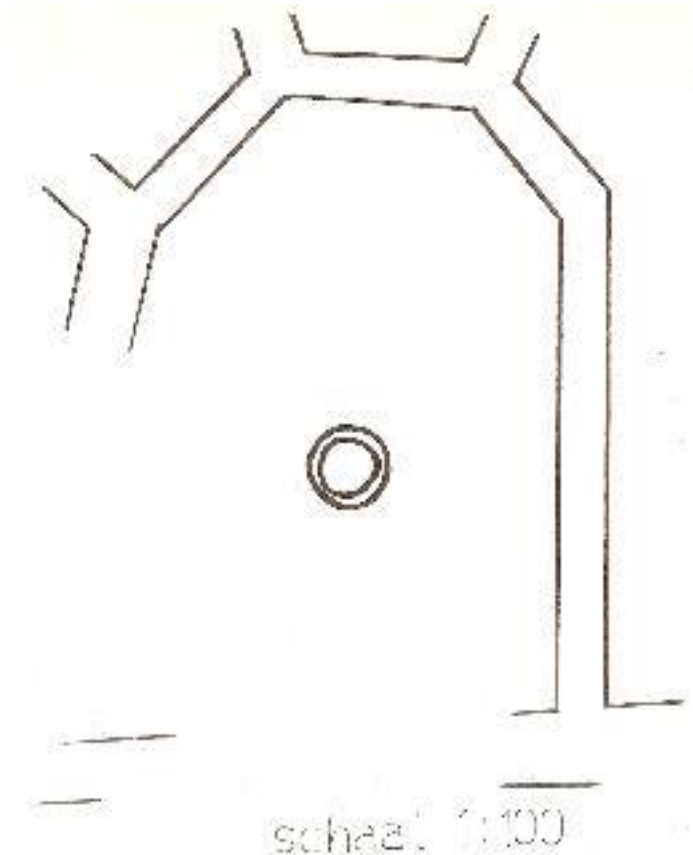
[Dinsdagmorgen 26 augustus](#) (reeds om 7.00 uur) ging men verder. De steunberen van de absis en de zuidelijke muur werden blootgelegd. (Zie tekening afb. 19.)

De noordelijke muur van het koorgedeelte bleek reeds lang (wellicht ca. 1930) gesloopt te zijn.

De opgravers kwamen met de aannemer en de sloper overeen tot de middag verder te graven. De tijd die restte werd besteed aan het opmeten van de resten van de kapel, voor zover die nu zichtbaar waren.

Het geluk was de sloper niet maar de opgravers wel goed gezind, omdat het breekwerk aan de kelders onder de panden nrs. 32, 33 en 34 behoorlijk tegenviel. Zodoende was de sloper 's middags nog niet aan het terrein van de kapel toe. Het onderzoek kon worden voortgezet.

Nadat de graafmachine een betonplaat van ca. 50 cm. dikte had weggetrokken kon de zuidelijke muur verder worden uitgegraven. Daarmee was de opgraving geëindigd.

afb. 19. Tekening van de. absis en koorgedeelte

Van de noordelijke muur was tot dat moment alleen het restant van een steunkolom aangetroffen (zie tekening afb. 20), die tegenover de steunkolom van de zuidelijke muur lag.

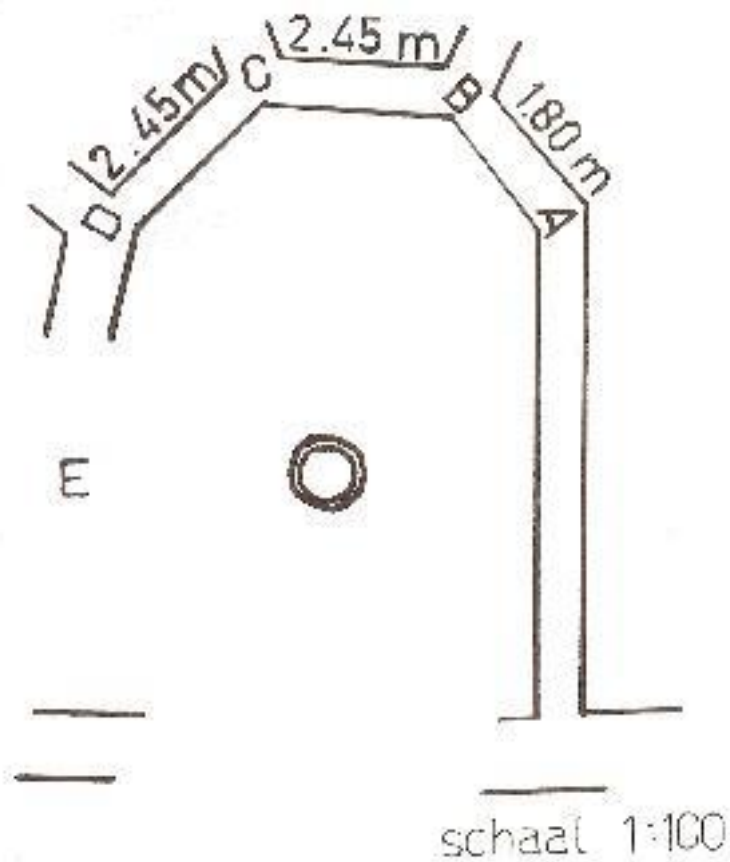
Het vermoeden dat er nog wel resten van de noordelijke muur zouden liggen, kon nog niet worden bevestigd, omdat juist op die plaats nog

een enorme hoeveelheid puin en beton lag. Er zat niets anders op dan wachten tot de sloper aan het terrein van de kapel toe was.

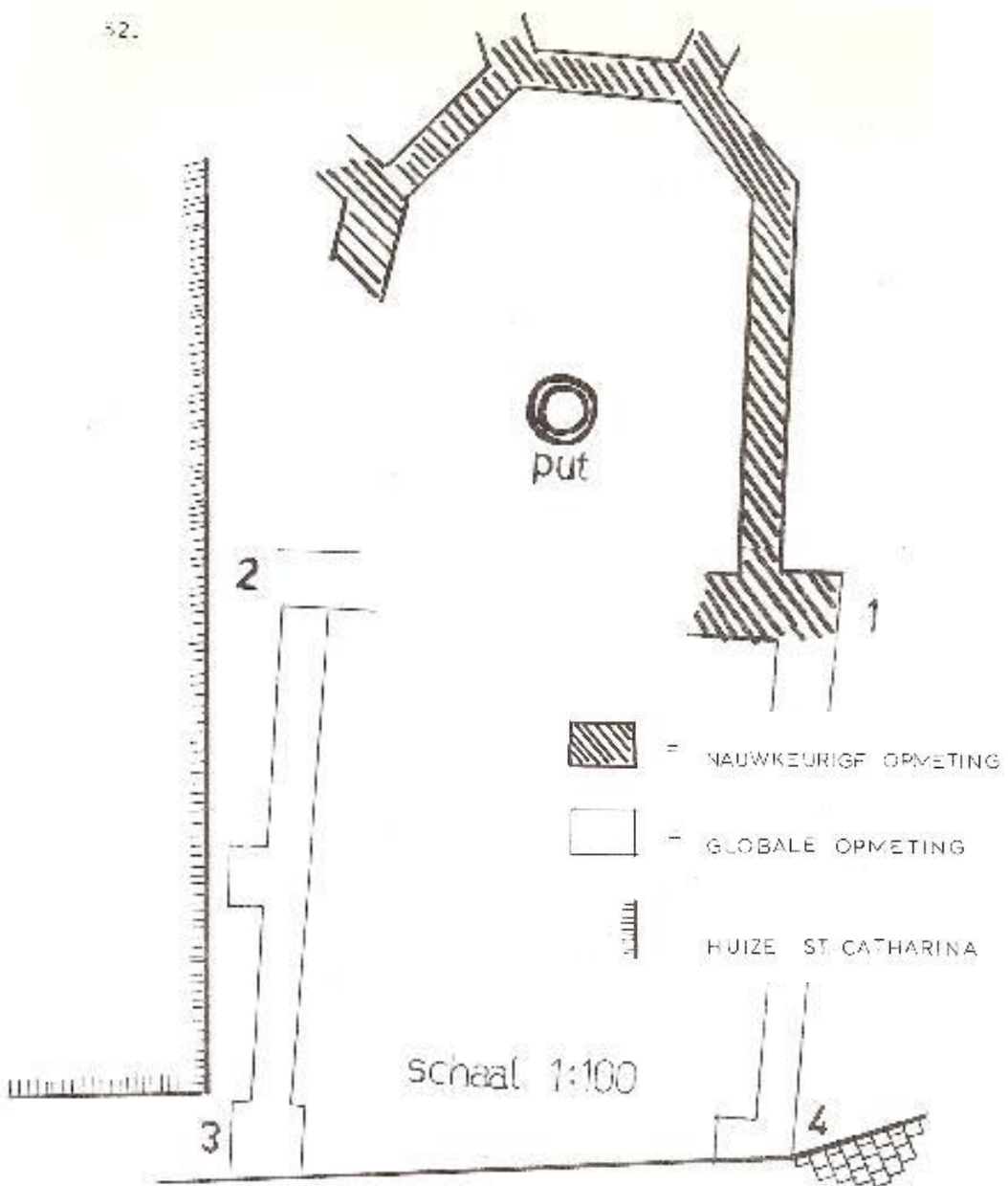
De volgende dag, [woensdag 27 augustus](#), begon het werk op dit terrein en inderdaad werden restanten van de noordelijke muur aangetroffen. Tussen de noordelijke en zuidelijke muur van de kapel was een latere (17^e of 18^e eeuwse) kelder aangebracht. Daarbij was de aanzet van het gewelf uitgekapt en gemetseld in de kapelfundering. (Zie foto afb. 25.) De graafmachine verwijderde de restanten van het metselwerk van de kelder, zand en puin zorgvuldig, zodat de noordelijke muur kon worden onderzocht.

Op [donderdag 28 augustus](#) kwamen de steunkolommen aan de westzijde te voorschijn. De metingen die toen verricht zijn, zijn slechts globaal. Tijd en gelegenheid ontbraken om dit nauwkeurig te doen, aangezien tijdens het meten de sloopwerkzaamheden werden voortgezet.

In de late namiddag, ca. 17.30 uur, kwam naast de zuidelijke kapelmuur een afvalkelder te voorschijn. In de stortlaag werden talrijke aardewerk potscherven aangetroffen. Voornamelijk 17^e eeuws Bergs aardewerk, Duits aardewerk en majolica.

afb. 20. Tekening situatie koorgedeelte.

afb. 21. Tekening situatie van de St Jacobskapel.

2. Het resultaat van de opgraving

A. De kapel

De vorm van de kapel zoals die blijkt uit de opgraving roept enige vraagtekens op. De kapel was gebouwd in oostelijke richting met een 4-hoekige koorsluiting. Op drie van de vier hoeken zijn steunberen aangetroffen met een breedte van 75 cm.

De dikte van de muren zelf bedraagt 56 cm. Zoals uit de tekening blijkt heeft de absis een onregelmatige vorm. De schuine zijde B - C en de zijde C - D meten 2.45 m. (zie tekening afb. 20) terwijl de derde zijde B - A slechts 1.80 m. is. Juist bij deze zijde ontbrak de vierde steunbeer.

Aan het metselwerk, dat in zijn geheel een zeer vakkundige indruk maakte, was te zien dat zich hier geen steunbeer had bevonden.

De muurresten van de kapel waren opgetrokken uit rode baksteen van $21 \frac{1}{2} \times 10 \frac{1}{2} \times 5 \frac{1}{2}$ cm.

Voor de hoeken van de absis waren speciale gebogen stenen gebruikt. Van een vloer is niet veel teruggevonden. Bij punt D (tek. 3) zijn twee vloertegels aangetroffen.

Gieles heeft echter op punt E een aantal groengeglazuurde tegels gevonden van formaat $21 \times 21 \times 3$ cm. Hij geeft die in zijn tekening aan op de plaats waar de noordelijke koormuur moet hebben gelegen. Van deze muur is op die plaats door ons niets aangetroffen.

Het westelijk gedeelte van de kapelfundering werd in de vier hoeken begrensd door zware steunkolommen met een doorsnee van ca. 1.40 m. (Zie tek. 4.) Zowel in de noordelijke muur als in de zuidelijke zat een extra steunkolom van 95 cm.

afb. 22. Detail van de kaart van Bergen op Zoom door F.Hogenberg, 1581.

Door de korte tijd waarin de opgraving moest plaatsvinden kon dit gedeelte van de kapel niet nauwkeurig worden opgegraven. Door het nauwlettend volgen van de graafwerkzaamheden op 27 en 28 augustus bleek echter dat de zuidelijke muur doorliep tot aan de steunkolom nr. 4 en dat ook de noordelijke muur volledig aanwezig was tussen kolom 2 en 3.

De enige duidelijke afbeelding die van de kapel bekend is komt voor op de kaart van Fr. Hogenberg van ca. 1580. Op de kaart van Bergen op Zoom door Jacob van Deventer (ca. 1560) staat de kapel niet afgebeeld. Mogelijk was de kapel geheel in steen opgetrokken.

afb. 23. Gezicht op de opgraving in westelijke richting.

Zoals bekend moet men de details van de kaart van Hogenberg echter met reserve bezien. Doch bij gebrek aan enige andere afbeelding, wordt hier een detail-afdruk van deze kaart gegeven. Gezien de forse funderingen lijkt het onwaarschijnlijk dat er een houten bovenbouw opstond.

Zowel het koor als het schipgedeelte van de Sint Jacobskapel meet 9.50 m. in de lengte, de totale kapel is ca. 19 m. lang.

De Waalse kerk (Sint Wendelinskapel) te Breda is een vergelijkbare kapel. De totale lengte is iets groter (ca. 30 m.). Ook deze 15e eeuwse kapel heeft een gelijksoortige koorafsluiting.

De Wendelinskapel heeft een zadeldak met een klein torentje. (Zie: J. Kalf, Monumenten van geschiedenis en Kunst in Noord-Brabant, blz. 124-125.)

De datering van de kapel vormt een apart probleem. Tijdens de opgraving werd geen materiaal gevonden dat een precieze datering mogelijk maakt. Wel zijn er enige aanwijzingen die in een bepaalde richting wijzen. Zo is het opvallend dat op het door de sloopactiviteiten omgewoelde terrein vrij weinig bodemvondsten te voorschijn kwamen, hetgeen zou kunnen wijzen op weinig intensieve bewoning van het gebied voordien.

Het oudste opgedolven schervenmateriaal dateert op z'n vroegst uit het begin van de 15e eeuw. Overal rondom de oude bebouwingsresten kwam op zeer geringe diepte al ongeroerd geel zand te voorschijn.

De fundamenten van de kapel waren gebouwd op keiharde gele grond, de zogenaamde geschapen grond.

afb. 24. *De totale opgraving, gezien vanaf het dak van Huize St.Catharina.*

afb. 25. De noordelijke muur van de kapel, waarin de aanzet van een keldergewelf was ingemetseld.

Het vloerniveau lag bijna gelijk met het tegenwoordige straatniveau. Dit alles wijst erop dat de Sint Jacobskapel opgericht is op een plaats waar tevoren zo goed als zeker geen ander bouwwerk heeft gestaan. De onregelmatige vorm zou erop kunnen wijzen dat er al wel een percelering was waardoor geen absolute vrijheid van bouwen in deze omgeving meer mogelijk was.

Een andere aanwijzing voor de ouderdom is de glazuurtechniek van de vloertegels. De "loodstrooisel-techniek" is typisch voor de 15e eeuw. Samenvattend kan men zeggen dat de kapel ontstaan moet zijn in het begin van de 15e eeuw.

B. De waterput

Een van de grote vraagtekens van de opgraving vormt de waterput midden in de kapel. De ouderdom van het metselwerk vormde geen probleem; dit was niet ouder dan de 2e helft van de 19e eeuw. De putten in de kelder van de Synagoge aan de Koevoetstraat te Bergen op Zoom zijn rond 1890 in hetzelfde type putsteen opgetrokken. De centrale ligging van de put midden in de kapel blijft echter intrigeren. Is er in de 19e eeuw een put geslagen toevallig op deze plaats? Of is deze put opnieuw opgetrokken om een versleten bouwsel te vervangen.

Dit is wel mogelijk omdat veel van de vroegste waterputten bestonden uit houten tonnen, die op elkaar gestapeld ingegraven waren. Op den duur rot het hout en wordt de put gammel.

Vervangt men nu de houten put door een van steen, dan is de kans groot dat er inderdaad geen spoor van de eerste overblijft.

Dit was ook hier het geval; van een oudere put zijn bij de sloopwerkzaamheden geen sporen te voorschijn gekomen.

C. Bodemvondsten

Het doel van de opgraving van 25 tot 28 augustus was het onderzoek van de kapel. Er is niet gericht gezocht naar andere bodemvondsten. De toevallige vondsten door Gieles gedaan in de vorige perioden variëren van 14e eeuwse blauw-grijs tot 19e eeuwse rood aardewerk. De voornaamste vondsten:

- Een 14e eeuwse blauw-grijze ongeglazuurde kan.
- Een 16e eeuwse puntneus baardman.
- Een rood-aardewerk kamerpot.
- Een handgesmede houtbeitel.

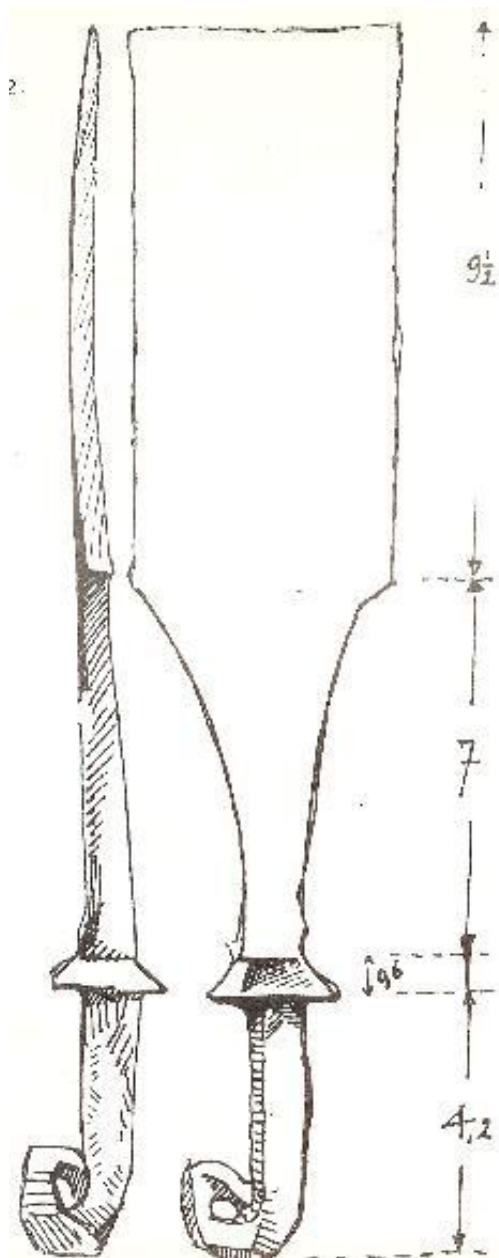
Noordwestelijk van de absis werd door de graafmachine een afvalkelder opgetrokken. De kelder dateert mogelijk uit einde 18e of begin 19e eeuw. Een gedeelte van het gewelf was gefundeerd op een steunbeer van de kapel.

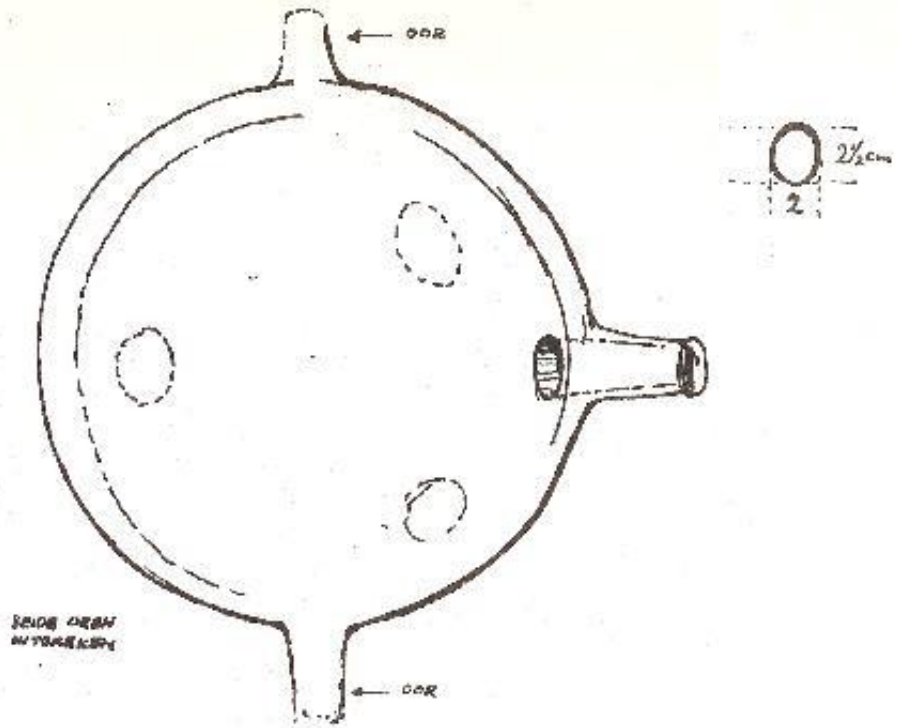
afb. 26. Zuidelijke steunkolom, links de muur van het koorgedeelte, rechts achter de muur van het schipgedeelte.

In deze kelder werd een aantal kleine voorwerpen gevonden:

- Een geblazen flesje;
- Een porseleinen schaap;
- Een aantal wit-aarden pijpenkoppen, waarvan een in de vorm van een piratenkop en een ander in de vorm van een indianenkop.

afb. 27. Tekening van de. houtbeitel. door F.Gieles.

afb. 29. Bovenaanzicht roompot, tekening door F.Gieles.

De losse bodenvondsten zijn opgenomen in de collectie van de Stichting In den Scherminckel. De dia- en fotoreportage bevindt zich gedeeltelijk in de collectie van Louis Weijs en gedeeltelijk in het Gemeente-archief.

De foto's zijn gemaakt in kleur en zwart wit met een Yashica 635 en een Pentaflex SL. De kleurendia's zijn gemaakt met een Nikon F.

LIJST VAN AFBEELDINGEN

Door te klikken op de links wordt u doorgeschakeld naar de bron waaraan de afbeelding in het boekje is ontleend. U kunt dan de afbeelding op grotere schaal bekijken dan in het boekje mogelijk is.

Omslag: [Plattegrond van Bergen op Zoom](#) door F. Hogenberg, Keulen 1581; detail omgeving Vismarkt. WBA KG074A

Titelpagina: [Sint Jacob de meerdere](#), houtsnede toegeschreven aan A. Dürer, ca. 1500. (Rijksmuseum RP-P-OB-1524)

1. Kaart 1: Reconstructie van de oorspronkelijke situatie voor en na de aanleg van de Huidenmarkt
2. Kaart 2: Stratenaanleg aan de Vismarkt
3. Kaart 3: Huisnamen aan de Vismarkt
4. Oostwand van de Vismarkt, [noordelijk gedeelte](#)
5. Oostwand van de Vismarkt, [midden gedeelte](#)
6. Sint Jacobus de Meerdere [houten beeld in de kerk van Levroux](#) (Fr.)
Andere afbeeldingen: [link1](#) en [link2](#)
7. [Sint Jacobus de Meerdere als pelgrim](#), Hans Baldung Grien 1519
8. [Plattegrond van Bergen op Zoom](#) door F. Hogenberg, Keulen 1581, detail omgeving Vismarkt
9. [Plattegrond van Bergen op Zoom](#) door Jacob van Deventer, ca. 1560, detail omgeving Vismarkt
10. Oostwand van de Vismarkt, [sloop tbv Catharinagesticht](#) 1929
11. Oostwand van de Vismarkt, [protestants weeshuis](#), 1903
12. [Carnavalsfoto 1929](#), detail; [andere foto](#)
13. [Carnavalsfoto 1930](#), detail
14. [Oostwand van de Vismarkt](#), zuidelijk gedeelte, 1975
15. Detail omgeving Vismarkt op de [maquette in Musée des Plans Reliefs in Parijs](#), ca. 1750
16. Tekening van de absis van de Sint Jacobskapel door F. Gieles.

17. [Molensteen als putdeksel](#)
18. [De absis met waterput](#) in oostelijke richting
19. Tekening van de absis en koorgedeelte
20. Tekening situatie koorgedeelte
21. Tekening van de situatie van de St Jacobskapel
22. Conform afb. 8
23. [Gezicht naar het westen](#)
24. [Foto van de totale opgraving](#)
25. [De noordelijke muur](#)
26. [De zuidelijke steunkolom](#)
27. Tekening houtbeitel door F. Gieles
28. Tekening van de roompot door F. Gieles
29. Tekening van de roompot, bovenaanzicht, door F. Gieles.

2011: Gedenksteen in het trottoir

Sedert 2011 is de plaats van de verdwenen Sint Jacobskapel weer te vinden middels de gedenksteen in het trottoir langs het St Catharinaplein.

Behalve toeristische waarde heeft deze ook in de huidige tijd nut voor pelgrims, die met nog enige regelmaat vragen waar de St Jacobskapel te vinden is.